

WIE IS DE DADER?

Leerlingen denken na over de complexiteit van de Holocaustschuldvraag

De Holocaust is de grootste volkenmoord uit de geschiedenis. Naar schatting werden zes miljoen Joden door de nazi's vermoord. Het is onmogelijk een slachting van deze omvang uit te voeren met slechts een handjevol mensen. Toch is het achteraf zeer ingewikkeld gebleken vast te stellen wie betrokken, verantwoordelijk en/of schuldig waren. Bij dit artikel hoort een opdracht die leerlingen stimuleert na te denken over de schuldvraag.

Het is alweer twintig jaar geleden dat Daniël Jonah Goldhagen het Holocaustdebat op scherp zette. In *Hitler's gewillige beulen* poneerde hij de stelling dat ten minste honderd-duizend Duitsers uit antisemitische overwegingen zonder voorbehoud aan de uitvoering van de Holocaust hadden meegewerkt. De *Historikerstreit* uit de jaren zeventig en tachtig werd nog eens dunnetjes over gedaan.

DADERGESCHIEDENIS

Hoewel de angel inmiddels uit het debat is, is de invloed ervan zichtbaar in de geschiedschrijving en meer populaire uitingen van het oorlogsverleden. Zo is de zogenaamde 'dadergeschiedenis' in opkomst geraakt, waarbij vanuit het perspectief van de Duitsers of individuele nazi's foute keuzes of handelingen worden belicht. Denk alleen maar aan de succesvolle serie *Unsere Mütter, unsere Väter* (2013) waarbij vijf jonge Duitse vrienden uit Berlijn gedurende de oorlog worden gevolgd. De makers noemden nadrukkelijk als doel dat verschillende generaties naar aanleiding van hun serie met elkaar in gesprek moeten gaan, met name kleinkinderen die nu nog aan hun grootouders kunnen vragen hoe realistisch de dilemma's en keuzes in die serie waren. Pogingen om inzicht te krijgen in de omvang van het aantal schuldigen en de motieven van de daders van de Holocaust laten zien dat de moord op zes miljoen Joden in de Tweede Wereldoorlog het voorstellingsvermogen nog altijd tart. De opdracht bij dit artikel stimuleert leerlingen uit de derde klas havo/vwo na te denken over de complexiteit van de schuldvraag. Zij moeten honderd procent schuld aan de Holocaust over zeven personen aflopend in hiërarchie verdelen: te beginnen bij Hitler en als laatste de vrachtwagenchauffeur die de blikken met zyklon B in Auschwitz afleverde. Daarbij wisselen zij verschillende perspectieven over schuld met elkaar uit.

NEURENBERG

Het Internationale Militaire Tribunaal van Neurenberg was de eerste instantie die zich uitsprak over de schuldvraag. Letterlijk, want het tribunaal berechtte in 1946 ongeveer twintig Duitse leiders voor hun aandeel in de gruweldaden van de nazi's. De geallieerden waren vier aanklachten overeengekomen: samenzwering tot het plegen van misdaden, misdaden tegen de vrede, oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid. Geen van de beklaagden werd specifiek beschuldigd van moord op de Joden. Het begrip 'genocide' werd pas sinds 1944 door juristen gebruikt en in 1948 door de VN als misdaad uitgeroepen. De term 'Holocaust' bestond al langer, maar werd niet in rechtspraak gebruikt. De wreedheden tegen de Joden kwamen bij de twee laatste aanklachten aan de orde. Van belang was ook dat niet alleen individuen, maar ook organisaties aangeklaagd konden worden (Gestapo, NSDAP, SS, et cetera). Zodra het tribunaal een organisatie als crimineel had aangemerkt, hoefde niet ieder lid ervan individueel aangeklaagd te worden. Het proces verkortte zich dan tot de vraag of en in hoeverre iemand bij een criminele organisatie betrokken was. Dat maakte het onderzoek doen minder omvangrijk en er konden gradaties van schuld of verantwoordelijkheid worden aangebracht.

Daan Schuijt is redacteur van Kleio.

Reichsparteitag van de NSDAP in Neurenberg, 1934.

DE BEKLAAGDEN VAN NEURENBERG

Alle beklaagden in Neurenberg werden beschuldigd van vier misdrijven: samenzwering tot het plegen van misdaden, misdaden tegen de vrede, misdaden tegen de menselijkheid en oorlogsmisdaden.

In dit schema staan de door het Internationale Militaire Tribunaal aangemerkte kopstukken van het naziregime. Daarnaast stonden ook veertien lagere functionarissen voor het gerecht. Zij verschenen in Neurenberg voor een (militair) tribunaal uit het land waarin zij hun misdaden hadden begaan. Een van hen was Rudolf Höss, SS-Obersturmbannführer en van 1940 tot 1943 commandant van concentratiekamp Auschwitz. Hij werd door een Pools militair tribunaal tot dood door ophanging veroordeeld. Höss werd in april 1947 in Auschwitz opgehangen.

Naam	Schuldig bevonden	Straf
Robert Ley		Voor proces zelfmoord
Gustav Krupp		Te slechte fysieke conditie
Martin Bormann		Vermist
Karl Dönitz	Misdaden tegen de vrede en oorlogsmisdaden	10 jaar cel
Hans Frank	Oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid	Dood door ophanging
Wilhelm Frick	Oorlogsmisdaden, misdaden tegen de vrede, misdaden tegen de menselijkheid	Dood door ophanging
Hans Fritzsche	Aanklacht: alle, behalve misdaden tegen de vrede	Vrijspraak
Walther Funk	Misdaden tegen de vrede en misdaden tegen de menselijkheid	Levenslang
Hermann Göring	Alle vier de onderdelen	Dood door ophanging (pleegde in zijn cel zelfmoord)
Rudolf Hess	Samenzwering tot het plegen van misdaden en misdaden tegen de vrede	Levenslang (waarschijnlijk ontoerekeningsvatbaar tijdens proces)
Alfred Jodl	Alle vier de onderdelen	Dood door ophanging (postuum door denazificatierechtbank onschuldig verklaard)
Ernst Kaltenbrunner	Oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid	Dood door ophanging
Wilhelm Keitel	Samenzwering tot het plegen van misdaden, misdaden tegen de vrede, misdaden tegen de menselijkheid	Dood door ophanging
Konstantin von Neurath	Alle vier de onderdelen	15 jaar cel
Franz von Papen	Aanklacht op alle vier de onderdelen	Vrijspraak
Joachim von Ribbentrop	Alle vier de onderdelen	Dood door ophanging
Alfred Rosenberg	Alle vier de onderdelen	Dood door ophanging
Fritz Sauckel	Misdaden tegen de menselijkheid, oorlogsmisdaden	Dood door ophanging
Hjalmar Schacht	Aanklacht op alle vier de onderdelen	Vrijspraak
Baldur von Schirach	Misdaden tegen de menselijkheid	20 jaar cel
Albert Speer	Misdaden tegen de menselijkheid, oorlogsmisdaden	20 jaar cel
Julius Streicher	Misdaden tegen de menselijkheid	Dood door ophanging

RECHTSPROCEDURE

Vanwege de verschillende rechtssystemen en cultuurverschillen tussen de Amerikanen, Engelsen en Russen was het moeilijk om hierna tot een rechtsprocedure te komen. Rechtspraak in de Sovjet-Unie was ondergeschikt aan de politiek en een propagandamiddel voor de staat en het systeem. Zo wist een Sovjetrechter in Neurenberg niet wat de werkelijke betekenis van het woord 'kruisverhoor' was. De Amerikanen en Engelsen waren rechtspraak gewend op basis van bewijsvoering en onafhankelijke rechters. Zij vreesden dat Neurenberg op een nieuwe reeks showprocessen zou uitlopen als de Sovjets de regels zouden bepalen. Uiteindelijk kreeg het liberaal-democratische model de overhand, al werden de verdachten enkele gangbare rechten (het zwijgrecht en de weigering om een verklaring af te leggen) onthouden.

De aanklachten waren zonder precedent en vooral op het punt van samenzwering tot het plegen van misdaden sneden de aanklagers zich in de vingers. Vooral de Amerikanen wilden aantonen dat de nazi's hadden samengespannen om tot hun gruwelijke daden te komen, maar dat bleek nauwelijks te bewijzen. Een belangrijk argument van de verdediging was de chaotische gezagsstructuur van het Derde Rijk waarin de strikte hiërarchie, mondelinge orders en angst voor de gevolgen van het niet goed uitvoeren van taken ervoor zorgden dat van zoiets als samenzwering geen sprake kon zijn.

INTENTIONALISME

Uiteraard was de vraag van schuld niet slechts aan juristen voorbehouden. In de bundel *Wiens schuld? De impact van Daniel Jonah Goldhagen op het Holocaustdebat* geeft Houwink ten Cate (verbon-

den aan het NIOD) een overzicht van historische interpretaties van de Jodenmoord. Duitse intellectuelen probeerden in de jaren vijftig te bewijzen dat het Derde Rijk geen samenzwering van een klein groepje verdorven politici (of beroepsmisdadigers) tegen de Duitse bevolking was, maar dat die dictatuur juist enthousiast gevolgd werd.

Het Führer-principe staat in dit idee centraal. Het antisemitisme van Hitler was al sinds de publicatie van *Mein Kampf* voor de buitenwereld bekend en vanaf zijn machtsovername verplichte kost – getrouwde stellen kregen het als cadeau van de ambtenaar van de burgerlijke stand.

'VOORAL OP HET PUNT VAN SAMENZWERING TOT HET PLEGEN VAN MISDADEN SNEDEN DE AANKLAGERS ZICH IN DE VINGERS'

Hij zette zijn intenties om het Joodse ras in Europa te vernietigen in 1939 nog luidkeels kracht bij toen hij zijn land in een wereldoorlog stortte. Nadat Hitler en Himmler het plan voor de *Endlösung* hadden opgesteld en het moorden begon, verliep dat vrijwel zonder haperingen. Zo gezien liep er een directe lijn van discriminatie naar het ontnemen van burgerrechten naar moord door vergassing: dat was van meet af aan de intentie.

Deze zienswijze, het intentionalisme, was tot halverwege de jaren zeventig van de vorige eeuw gangbaar onder historici en het grote publiek. De daders van de Jodenmoord waren de nazipartijleden inclusief hun bureaucratistische afdelingen. Het Duitse volk keek grotendeels passief of onverschillig toe. Dat wat zich met de Joden voltrok, maakte deel uit van het plan dat hun leider met Duitsland had.

Linkerpagina: Gedaagden tijdens het Proces van Neurenberg in 1945. Voorste rij, van links naar rechts: Hermann Göring, Joachim von Ribbentrop, Wilhelm Keitel en Alfred Rosenberg. Achterste rij, van links naar rechts: Karl Dönitz, Erich Raeder, Baldur von Schirach, Fritz Sauckel en Alfred Jodl. Foto: United States Army Signal Corps. Bron: Harvard Law School Library, Harvard University, Cambridge, Mass.

Hiernaast: Villa Marlier waar de Wannseeconferentie werd gehouden.

Adolf Hitler op de Berghof, 1942.
Foto: Bundesarchiv.

Rechterpagina:
Adolf Eichmann en
Heinrich Himmler.

FUNCTIONALISME

Vanaf de jaren zeventig kwam er kritiek op deze door Houwink ten Cate als ‘Hitlerocentrische’ bestempelde verklaring. Het zou te beperkt zijn de Holocaust te verklaren als het ten uitvoer brengen van het grote doel dat Hitler al vanaf begin jaren twintig voor ogen had. Toen de nazikopstukken op 20 januari 1942 in Villa Marlier bij de Wannsee bijeenkwamen om een definitieve oplossing voor het ‘Jodenvraagstuk’ overeen te komen, waren zij na krap twee uur klaar. Zij bespraken de meest efficiënte manier om de elf miljoen Europese Joden te ‘evacueren’, de term uitroeien werd niet gebruikt, en besloten dat de experimenten met zyklon B het meest doeltreffend waren. Dat er in de vier jaar hierna zoveel miljoenen joden werden vermoord, ligt niet alleen aan het plan van Hitler en Himmler. Van minstens zo groot belang waren de oorlogsomstandigheden die als verklaring voor deze uitwassen kunnen gelden. Dit perspectief staat bekend als functionalistisch.

JODENHAAT WORDT JODENMOORD

De totale oorlog die Duitsland voerde, vroeg veel offers van de bevolking. Werkelijk alle instanties en organisaties waren op de een of andere manier afgestemd op het voeren van een succesvolle strijd. Naarmate de oorlog voortduurde, de verliezen toenamen en de middelen schaarser werden, nam de onderlinge wedijver tussen al die instanties toe. Om de oorlogsinzet op peil te houden was alle steun op alle onderdelen meer dan nodig. De propaganda werd daardoor intensiever, harder. Ook de antisemitische beelden en boodschappen.

‘DE GRENS TUSSEN DADER EN TOESCHOUWER VERVAAGT, DIE TUSSEN TOESCHOUWER EN SLACHTOFFER NIET’

Dat Hitler de Joden als een bedreiging voor het zuivere Aarische ras en het Duizendjarig Rijk zag, was bekend. Maar het feit dat het besluit tot het uitroeien van de Joden ook daadwerkelijk een aantal jaren uitgevoerd werd, is niet te verklaren zonder oog te hebben voor de oorlogsomstandigheden. De tegenslagen (bijvoorbeeld de deelname van de VS) en het gebiedsverlies (vanaf Stalingrad) maakten geen deel uit van de intenties van Hitler, maar waren wel een factor van betekenis in de overgang van Jodenhaat naar Jodenmoord.

SCHREIBTISCHMÜRDERER

In de functionalistische verklaring van de Holocaust beperkt de schuldvraag zich minder tot leidende individuen (Hitler, Himmler) en de

NSDAP- en SS-elite. De daders die aan de ‘bochtige weg naar Auschwitz’ (naar het boek van de Duits-Amerikaanse historicus K.A. Schleunes) werkten, waren ook de *Schreibtischmürderer*: kantoorklerken, politiemedewerkers, soldaten, artsen, advocaten, wetenschappers. Houwink ten Cate stelt: ‘De grens tussen daders en toeschouwers vervaagt in de nieuwe interpretatie, maar de grens tussen toeschouwers en slachtoffers vervaagt zeker niet.’

SCHULDVRAAG

De opdracht bij dit artikel zet leerlingen uit de derde klas havo/vwo aan tot nadenken over de Holocaustschuldvraag. De leerlingen voeren de opdracht in twee- of drietallen uit en bestaat uit drie rondes. Als eerste verdelen zij honderd procent schuld aan de Holocaust over zeven personen, aflopend in hiërarchie (zie kader). Zij moeten de honderd procent over minstens drie personen verdelen en mogen geen scores van nul of honderd geven. Twee groepjes zetten hun verdeling op het bord en lichten die kort aan de rest van de klas toe. De leraar wijst vervolgens op het feit dat je blijkbaar verschillend over de schuldvraag na kunt denken. Het is belangrijk dat leerlingen zich hiervan bewust zijn, voordat zij aan de tweede ronde beginnen.

PERSPECTIEVEN

In de tweede ronde vullen de leerlingen het vragenblad in (zie *Kleio*-website). De vragen gaan in op de verschillende manieren waarop je naar het begrip 'schuld' kunt kijken. Zonder ze in wetenschappelijk jargon te vatten, komen hier onder andere de institutionalistische en functionalistische verklaring voor de Holocaust aan bod. Bij het maken van de vragen moeten de leerlingen in hun groepje overleggen, maar het is wel de bedoeling dat iedereen het eigen vragenblad invult. Zodoende ervaren zij dat er binnen hun groepje mogelijk al verschillende opvattingen over schuld zijn en kunnen zij dat tegen hun eigen perspectief afzetten.

De antwoorden op de vragen worden door middel van een onderwijsleergesprek klassikaal besproken. Het doel is dat leerlingen zich in deze ronde bewust worden van hun perspectief op schuld en dat in eigen woorden kunnen uitleggen. Het maken en bespreken van de vragen zal ongeveer een halfuur duren.

OTTO NORMALVERBRAUCHER

In de derde en laatste ronde werken de leerlingen individueel. Zij moeten een nieuwe persoon aan de hiërarchie toevoegen en een nieuwe verdeling van de 'honderd procent schuld' maken. De nieuweling is Otto Normalverbraucher, het Duitse equivalent van Jan met de Pet. Hij vertegenwoordigt de normale Duitser – die in de oorlog toeschouwer was – en staat daarmee symbool voor een (zeer grote) groep.

Met opzet kies ik voor een symbolische figuur en niet voor 'De Duitsers' of 'Het Duitse volk' om reacties als 'alle Duitsers zijn nazi's' te voorkomen. Tegelijk moet het wel duidelijk zijn dat het om de grote, zwijgende meerderheid gaat. Juist over die groep gaat na Goldhagen het debat. Na twee tot drie minuten vraagt de leraar wie er grote veranderingen heeft aangebracht ten opzichte van de verdeling in de eerste ronde. Twee leerlingen zetten hun verdeling op het bord en lichten die weer kort toe. In de klassikale bespreking wijst de leraar erop dat het niet eenvoudig is de schuld van de gewone Duitser aan de Holocaust vast te stellen en dat het ook voor wetenschappers nog steeds een onderwerp van discussie is. ■

De opdracht 'Honderd procent schuld?' staat inclusief uitwerking op de website www.vgnkleio.nl.

DE OPDRACHT

Verdeel 'honderd procent schuld aan de Holocaust' over de volgende personen (in de opdracht zijn voor ieder van hen uitgebreidere biografische gegevens of een omschrijving bijgevoegd):

- Adolf Hitler, *Führer* van nazi-Duitsland.
- Heinrich Himmler, hoofd van de SS die het bevel over de uitroeiing van de Joden voerde.
- Adolf Eichmann, logistiek manager van de Holocaust.
- Rudolf Höss, kampcommandant van Auschwitz.
- SS-gevangenenbewaker in Auschwitz (lagere rang, rekruteerde leden Sonderkommando).
- Shlomo Venezia, Joodse gevangene Auschwitz, lid van Sonderkommando die andere gevangenen begeleidde naar de gaskamers.
- Vrachtwagenchauffeur die blikken zyklon B vervoerde (anoniem).

LITERATUUR

- Bascomb, N. *Operatie Eichmann. De jacht op de meest gezochte nazi*, 2009, Houten.
- Binner, R., Haar, O. van der, Bos, J.W. (red.) *Wiens schuld? De impact van Daniel Jonah Goldhagen op het Holocaustdebat. Artikelen, replieken, interviews*, 1997, Houten.
- Finkelstein, N.G., Birn, R.B. *Een volk staat terecht. Misleiding en bedrog bij Goldhagen: een vernietigende analyse van Hitlers gewillige beulen*, 1998, Amsterdam.
- Goldensohn, L. *Neurenberg-gesprekken. Nazi's en hun psychiater Leon Goldensohn*, 2004, Amsterdam.
- Goldhagen, D.J. *Hitlers gewillige beulen*, 1996, Houten.
- Haffner, S. *Anmerkungen zu Hitler*, 30e druk, 2013, Frankfurt a.M..
- Kershaw, I. *Hitler de biografie*, 2008, Houten.
- Laqueur, W. *Het gruwelijk geheim. De waarheid over Hitlers 'Endlösung' verdrongen*, 1980, Alphen aan den Rijn.
- Longerich, P. *Heinrich Himmler Biographie*, 2010, München.
- Venezia, S. *Sonderkommando Auschwitz*, 2008, Amsterdam.